

АР ТҮРДҮҮ СИСТЕМАДАГЫ ТИЛДЕРДИ САЛЫШТЫРМА ТИПОЛОГИЯЛЫК ЫКМА МЕНЕН ИЗИЛДӨӨ

Бул макалада ар түрдүү системадагы тилдерди салыштырма типологиялык ыкма менен изилдөө туурасында сөз болмокчу. Ошондуктан бул макаланы окуу процессинде, тил илиминин салыштырма типологиялык маселелерине байланыштуу лекцияларга, семинарларга жана атайын курстарга кенири пайдаланса болот. Мындан тышкары тил илимине байланыштуу маселелерди камтыган окуу китептерин, окуу куралдарын түзүүдө көмөк көрсөтөрү шексиз.

Тил кубулушу бүгүнкү мезгилдин талаптарына жараша көп өзгөрүүлөргө дуушар болууда анткени башка илим-дердеги, тилдердеги жетишкендиктер, көптөгөн жаңы ыкмалар, технологиялар, социалдык-экономикалык жана саясий реформалык инновациялар да, тил илимине чоң таасир калтырууда. Тил реалдуу жана объективдүү коомдук кубулуш, анын татаал жана түрдүү табиятын жана структурасын, өсүп-өнүгүүсүн, функцияланышын изилдөө жана сыпаттап туруу тилчи илим-поздордун илимий таанып-билүүсүнүн негизги объектиси жана маңызы.

Тилдердин универсалдык өсүп-өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү болгону менен алардын ар бири өз алдынчалыктарына (өзгөчөлүктөрүнө) жараша конкреттүү ыкма менен кеңири жана терең илимий жактан изилденүүгө жана сыпатталууга муктаж.

Тил илиминин өтө маанилүүлүгү анын системаларынын көп түрдүүлүгү жана анын объектилеринин (предмет-теринин) комплекстүүлүгү (же татаал-дыктары) менен негизделет жана мүнөздөлөт.

Адамдын тил аркылуу ойлонуусун дүйнөнү таанып билүүсүнүн ар түрдүү тилдерде кандайча ишке ашарын аныктап, жалпы тилдик мыйзамдарда жана негиздерди чечүүдө ар түрдүү тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштырып изилдөөнүн зор маанилүүлүгү белгилүү бир топ илимпоздор тарабынан бир нече кылымдардан бери эле айтылып келе жатат (Раек, Мейе, Грим, Востоков, Жирмунский, Серебренников, Пианов, 1958., ж.б.).

В. Ивановдун ушул туурасында "типологические исследования соот-ношений между разными языковыми системами оказываются очень важными для теоретического обоснования и уточнения методов сравнительно-исторического языкознания и для проверки полученных благодаря этим методам результатов" (Иванов, 1958,34-35.) - деп жазган. Ал эми Б.А.Серебренников ар түрдүү тилдерди типологиялык жактан салыштыруу менен фонетикадагы, морфологиядагы, синтаксистеги жана семантикадагы жалпы өзгөрүүлөрдү, ошондой эле тилдердин сакталышын, жаралышын жана өнүгүшүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлөрүн белгилеген (Серебренников, 1958, 24-28). Акад. Н.Я.Март өз учурунда төмөнкүдөй акыйкаттуу жазган: "... наукой об языке может быть признано только те учение, которое считается с особенностями всех языков мира и, исходя из учета конкретной системы каждого из них, не только отводит или намечает каждому из них принадлежащее ему место в среде всех, но и выявляет те пути и те рамки, в которых может и должна протекать специальная работа над каждым языком, исчерпывающее углубленное исследование каждого языка нам важны черты не только роднящие, но и разъединяющие, нам нужен анализ парно сближаемых языков и в их расхождениях" (Март, 1936,410,414).

Академик И.И.Мещанинов да тектеш тилдердин деле тилдик бирдиктери боюнча бири-биринен айырмаланышарын ал эми тектеш эмес тилдерде деле фонетикалык, грамматикалык категориялардын окшоштуктары болорлугун, аларды салыштырма типологиялык ыкма менен гана аныктоого мүмкүн болор-лугун жазган (Мещанинов, 1959,14).

Ошентип типологиялык салыштырма ыкмасы менен изилдөө ар түрдүү тилдердин структурасындагы окшош-туктарды (жалпылыктарды) жана айырма-чылыктарды аныктоого мүмкүн-чүлүк берет жана алардын жыйын-тыктары теориялык жана практикалык зор мааниге ээ.

Б.А.Серебренников "типология - тарыхый тектештирме изилдөөлөрдүн - зарыл улантылышы жана синтези"- деген, ал эми В.В. Иванов салыштырма типология менен тарыхый тектештирме илимий багыттардын тыгыз байланыш-туулугун жана алардын структуралык жактан бирдейлигин, -анын тилдик мыйзамдарды, тилдик системалардагы түрдүү элементтердин өз ара катышын аныктоодогу зарылдыгын белгилеген (Серебренников, Иванов, 1958).

Ошентип, тилдик илимий ыкмалар-дын тилдерди изилдөөлөрдөгү колдонулушу, алардын өзгөчө максаттары жана маселелери болсо дагы бирин-бири толуктап жана байыта тургандыгы анык, тарыхый-тектештирметилдик структуралардын жана тилдик ярустардын түрдүү деңгээлдеринин системасын аныктоого мүмкүнчүлүк түзсө, типологиялык-салыштырма ошол системалардын түзүлүшүн тактоого негиз түзөт.

Жалпысынан алганда, типология деген термин илимпоздор тарабынан ар түрдүү аныктамаларга жана коннота-тивдик маанилерге ээ. Кээ бир тилчилер типология тилдин тарыхый аспектиси (диахрондук) менен гана байла-ныштырса, башкалары аны тилдин синхрондуу аспектисине гана катыштырып, ал эми айрым бир адистер муну эч кандай темпоралдыксыз эле тектеш, көбүнчө тектеш эмес тилдерди салыштырып изилдөө чөйрөсүнө багытташат. Диахрондук тил илими (тарыхый тектештирме) тилдик системалардын, өзгөчө алгачкысынын белгилүү мезгилдердеги өзгөрүү же өнүгүү жагдайларын иликтейт. Тилдердеги ошол - системанын элементтеринин же типтеринин белгилүү синхрондук учурлардагы өзгөрүүлөрүн жана байланыштарын салыштырып изилдөө да типологиянын объектисине кирет.

И.И.Мещаниновдун ою боюнча типология тилдин жалпы структурасын иликтөөгө тийиш. Ал: «Типологическое сопоставление основываясь» на всей структуре языка, должны быть обеспечены всесторонним изучением языкового строя во всех его слагаемых частях" - деп жазган (Мещанинов, 1963, 8).

Ошондуктан ар түрдүү тилдердин өнүгүү тарыхын изилдөөдө салыштырма типологиялык жана тарыхый тектеш-тирме илимий ыкмасын өтө тыгыз байланышта (синтезде) колдонуунун зор маанилүүлүгү айкын. Анткени, ушул илимий багыттар тилдердин тарыхый жана бүгүнкү күндөгү реалдуу абалдарын, алардын эртеңки өнүгүш перспективасын изилдөө менен негизделет. Алардын жыйынтыктары азыркы учурдагы тилдин эң маанилүү теориялык жана практикалык проблемаларын чечүүгө реалдуу салым кошот.

Типологиялык изилдөөлөрдүн негизги максаттарына дүйнө тилдерин типологиялык жактан классификациялоо (мисалы, фонологиялык, грамматикалык, лексикалык типтерди, класстарды аныктоонун негизинде А.б.), эталондук (жасалма) тил (орток же мета тил) түзүп аны менен дүйнөдөгү бардык тилдерди салыштырып анын натыйжасында автоматтык котормо, информацияларды кодировкалоо, оозеки башкарылуучу технологияларды, байланыш системаларын түзүү, эл аралык тилдердин семан-тикалык белгилерин түзүү ж.б, кирет.

Ошондой эле, типологиянын башкы лингвистикалык изилдөө маселелерине тилдердин структураларындагы реалдуу жана негизги типтердеги каражаттарды (кабыл алынган жана тилдик аралаш) аныктоо менен алардын өз ара катышы ички жана тышкы мыйзам ченемдүүлүк-төрү, универсалдык жалпылыктарды жана айырмачылыктарды аныктоо жана тактоо кирет.

Ошол себептүү, ар түрдүү тилдердин системаларындагы жалпы же жеке кубулуштарды ажыратып, өзгөчө же универсалдык тилдик кубулуштарды аныктап, ал үчүн дүйнөдөгү түрдүү системадагы тилдерди салыштырып изилдөө маселеси өтө актуалдуу.

Тилдерди салыштырма типологиялык аспектиде изилдөө ыкмасы бир топ жылдардан бери кеңири колдонулууда. Анткени, дүйнөдөгү көп тилдердин ар түрдүү деңгээлдерин камтыган эмпирикалык мүнөздө топтолгон бай тилдик материалдарды конкреттүү жана тереңирээк салыштырып иликтөө зарылчылыгы айкын. Өзгөчө, практи-калык жактан алып караганда бул ыкма, чет тилдерин окуутуну өркүндөтүү, ал үчүн эне тилдин материалдарын үйрөтүлүп жаткан чет тили менен жана (тескерисинче чет тилиндеги тилдик өзгөчө кубулуштарды окуучунун эне тил менен системалуу, параллелдүү салыштырып алардагы айырмачылык-тарды, окшоштуктарды эске алуунун негизинде окутуунун жемиштүүлүгү аныкталган (Шерба, 1939; Ярцева; 1981).

Дж. Буранов лингвистикалык салыш-тыруунун түрлөрүнө салыштырма-генеологиялык (тарыхый) тектештирүү, тектештикти реконструкциялоо жана тилдердин системаларын жана подсистемаларын типологиялык жактан салыш-тырууну белгилейт (Буранов, 1983; 15). Ушуга шайкеш эле ойду Ю.В. Рож-дественский да белгилейт: "Салыштырма-тарыхый тил илими азыркы тилдерди изилдөө менен аларды тарыхый жактан байыртадан бүгүнкү абалына чейин басып өткөн өнүгүш жолун изилдөөнү өзүнө максат кылат. Типологиялык тил илими кептик материалдардагы тилдик маанилерди билдирүү үчүн байланыштырган мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоо максатын көздөйт" (Рождественский, 1990, 182).

Ошондой эле, бул багыт тил илиминдеги өз алдынча теориялык негиздерден болуу менен түрдүү тилдик системалардын, кубулуштардын табия-тын жана алардын коммуникациядагы типологиялык функцияланыш окшош-туктарын жана айырмачылыктарын аныктоого жана тактоого мүмкүнчүлүк берет. И.А. Бодуэн де Куртене тилдерди салыштырып изилдөөнүн жыйынтыктары фонетика, семасиология лексика, грамматикалык-тилдик денгээл-дерде кеңири лингвистикалык теориялык жоболорго алып келерин баса белгилеген (Бодуэн де Куртене., 1963, 371). Ал эми В.Н. Ярцева бул ыкманы тилдик материалды салыштырып изилдөөдөгү эң универсалдуу метод деп эсептейт (Ярцева, 1973, 190).

Г. Якобсон: "Чем больше языков сопоставляются друг с другом, тем больше возможностей отдают для обнаружения отношений и механизмов между инвариатными и вариантными величинами, для открытия новых теорий и методов, формализующих описание этих отношений"- деп жазган (Якобсон Г., 1979, 19).

Ушул багыттын лингвистиканын башка кеп аспектилерин менен тыгыз байланыштуулугуна карата (мисалы: типология, тилдик универсалийлер, тарыхый салыштырма, психоллингвистика, социоллингвистика, компьютер-дик котормо, окутуу ж.б.) терминдик аттары көп, мисалы: "контрастивдик лингвистика", "салыштырма грамма-тика", "салыштырма-тарыхый тил илими", "салыштырма тил илими", "конфронтативдик тил илими", "структуралык типология", "салыштырма-типологиялык тил илими", "тилдердин мүнөздөмөсү", "салыштырма типология", "функционалдык типология", "типологиялык лингвистика" ж.б. Тил илиминин башка бир да тармагы бир түшүнүктү билдирүүдө мынча көп атоолорго ээ эмес.

Негизинен, тил илиминде салыш-тырма-тарыхый, салыштырма типологиялык багыт эзелки традицияга ээ; анын теориясы, объектиси жана методикасы XIX кылымдарда эле Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Гримм, А.Ф.Востоковдор тарабынан кеңири негизделген.

Кийинчерээк салыштырма типологиялык багыттын теориялык негиздери, объектиси жана аны иликтөө ыкмалары В.Г. Гак, В.Н. Ярцева жана В.Д. Аракин сыяктуу дагы бир топ белгилүү окумуштуулар тарабынан өрчүтүлгөн. Тил илиминдеги бул илимий теориялык агым бири-бирине тектеш эмес, же алыскы тектештикте турган тилдерди көбүнчө диахрондук жана синхрондук аспектилерде изилдөөгө багыттайт. Белгилүү болгондой синхрония – диахрония принциптери XX кылымдын башында эле швейцар тилчи-окумуштуусу Ф.Д. Соссюр тарабынан көтөрүлүп төмөнкүдөй сыпатталган: «Диахрондуулук менен синхрондуу-луктун ортосундагы карама-каршы коюну бардык жерден көрүүгө болот. Бирок алардын тилге карата колдонулган маанилери бирдей эмес. Синхрондук объектиси диахрондук объектиге үстөмдүк кылып турат, анткени сүйлөөчү үчүн ал негизги жана бирден-бир реалдуу аспект болуп эсептелинет». «Диахрондуу лингвистика болсо тилдин перспективдүү жана мезгил агымы менен ээрчий турган ретроспективдүү жагдайларын мүнөздөйт». Анын ою боюнча – «синхрониялык изилдөөнүн объектиси мезгилге дал келген бардык фактыларды эмес, тек гана тигил же бул тилдерге тиешелүү белгилүү бир фактылардын жыйындысын сыпаттайт». «Синхрониялык закон жалпы закон, бирок ал императивдүү эмес: объектилерден жашап туруу тартибин чагылдыруу менен кандайдыр бир абалды гана констатациялап турат» (Соссюр, 1977, 123-125).

Ошентип, салыштырма типологиялык изилдөөлөрдүн алдына койгон максат-тарына жана чече турган милдеттерине карата аларды эки топко бөлүп кароого болот: а) тилдерди тарыхый генеологиялык (диахрония) жана б.) типологиялык жактан изилдөө (синхрония).

Эгер диахрондук салыштырма (тарыхый, генетикалык - эволюциялык) изилдөөлөр үчүн тил илиминде мурунтандан «салыштырма тарыхый тил илими» деген жалпы кабыл алынган термин

колдонулуп келсе, синхрондуу салыштырма изилдөөлөр үчүн «типологиялык тил илими» деген терминди колдонуу максатка ылайыктуу. Анткени ал эки, же андан ашык тектеш эмес тилдердин типологиялык түзүлүштөрүнөн айрым окшоштуктарды, же кескин айырмачылыктарды айкындоо максатын көздөйт.

Жогоруда белгилегендей, салыш-тырма тарыхый тил илими салыштырма типологиялык тил илимине карганда эрте калыптанып, 200 жылга чамалуу убакыттан бери колдонулуп келүүдө.

Салыштырма типологиялык багыт өз мезгилинде, салыштырма тарыхый тил илиминен бөлүнүп чыгып, анын тилдик фактыларды изилдөөдөгү системалык принцибин кабыл алгандыгы белгилүү.

Ага негизги үч милдет жүктөлгөн, алардын экөө лингвистикалык, бирөө прикладдык лингвометодикалык милдет болуп эсептелинет. Аларды профессор В.Г.Гак төмөндөгүдөй чечмелейт: «Типологиялык тил илими ар кандай тилдер тарабынан колдонулган тилдик каражаттардагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды айкындайт, ал ошондой эле изилдөөчү тарабынан конкреттүү тилдин ички түзүлүшүн гана изилдөө менен көңүлдүн борборунан жаздым болуп калган жерлерин салыштырылып жаткан ар бир тилдин өзгөчөлүктөрүнө ылайык туура жана так көрсөтүүгө өбөлгө түзөт. Типологиялык тил илими прикладдык тил илиминин ар кандай түрлөрү менен да тикеден-тике байланышат бул өзгөчө, чет тилдерди окутуу маселелери менен байланышта каралып, интерференция кубулушун алдын-ала аныктоо көрө билүү жана аны жоюга өбөлгө түзөт, ошондой эле котормо теориясында да ал ишенимдүү тилдик база катары жардамга келет» (Гак, 1989, 9).

Тил илиминдеги типологиялык жактан салыштырып изилдөө ыкмалары башка илимий багыттарга караганда алда канча жаш. Ошол себептүү аны аташ үчүн көптөгөн терминдер колдонула берет. Ошентсе да бул илимий багыттын изилдөө объектисине тектеш жана тектеш эмес тилдердин белгилүү бир системалары же подсистемалары диахрондук же синхрондук аспектилерге кирет. Мындай иштердин жыйынтыктары эң маанилүү илимий теориялык жана практикалык мааниге ээ.

Кыргыз тил илиминин өнүгүш тарыхында да, өлкөбүздүн бир топ илимпоздору тарабынан типологиялык жактан кыргыз тилинин фонетикалык, грамматикалык, лексикалык каражатта-рын орус, француз, англис, немец, кытай, корей, япон, казак, өзбек, түрк ж.б. тилдерди менен салыштырып изилдөө иштери жүргүзүлгөн.

Өлкөбүздүн эгемендүүлүккө жетиши менен эл аралык түрдүү байла-ныштардын кескин көбөйүшү менен чет тилдерин билүү зарылчылыгы өзгөчө артты, ал үчүн ондогон окуу жайлары, атайын борборлор ачылды.

Акыркы жылдары типологиялык салыштырма пландагы илимий иштерди (диссертацияларды) жазуу бир топ денгээлде жанданды. Ага өлкөбүздүн негизги жогорку окуу жайларындагы аспирантураларда чет тилдери боюнча орундардын көбөйүшү жана чет тилдерин үйрөнүүгө болгон коомчу-луктун кызыгуусунун кеңири жайылышы, ага байланыштуу окуу каражаттарына, окутуу ыкмаларын өркүндөтүү, жогорку квалификациядагы адистерге болгон катуу муктаждыктар да түрткү болду.

Жакынкы жылдары, өлкөбүздүн дээрлик бардык жогорку окуу жайла-рында чет тилдери окутулгандыктан студенттердин билимин арттырууга, андагы окутуучулардын квалификацияларынын жогорку денгээлде көтөрүлүшүнө, окуу каражаттарынын, окутуу ыкмаларынын сапатын өнүктүрүлүшүнө ыкчамдык менен өзгөчө маани берип, моралдык, материалдык жактан бекем көмөк көрсөтүү өтө зарыл. Чет тилдери боюнча билимдерди өркүндөтүү боюнча бирдиктүү жана адистештирилген борборду түзүп, ага өлкөбүздөгү тажрыйбалуу жана иштиктүү илимпоздорду тартуу (колдон келсе башка өлкөлөрдөн да чакыруу) - өтө маанилүү маселелерден.

Адабияттар

1. Какаева М.Т. Англис, кыргыз тилдериндеги философиялык жана психологиялык терминдердин салыш-тырма типологиясы. Автореферат. - Б., 2002, 24 б.

2. Реформатский А.А. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика.- М.; Наука, 1964, 134 с.
3. Севортян Э.В. Этимология слов тюркских языков.- М.: Наука, 1974, 767 с.
4. Орузбаева Б.О. Кыргызское языкознание (сборник статей). Том II. - Бишкек: Илим, 2004, 288 с.
5. Тихонова А.Н. Словообразовательный словарь русского языка.-М., 1990, 140 с.
6. Толубаев М. Кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясыны айрым маселелери. -Бишкек, 2002.- б. 21.
7. Орузбаева Б.О. Вопросы киргизской терминологии.- Фрунзе: Илим, 1975, 78 с.
8. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Ч.1. – Фрунзе, 1959.